

Müfessir Ebû Hayyân'ın Hayatı ve Felsefeyle İmtihanı

The Life of Mufassir [Commentator] Abu Hayyan and His Trial with Philosophy

 Yakup Yüksel

Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Türkiye
yyuksel@nku.edu.tr

Geliş Tarihi: 23 Mart 2022

Kabul Tarihi: 20 Mayıs 2022

Yayın Tarihi: 30 Temmuz 2022

Öz: Bu çalışmamızda Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin kısaca hayatı, ilmî tahsili, hocaları, talebeleri, eserleri ve bir müfessir olarak felsefeyle olan imtihanını ele alacağız. Amacımız müellifin ilmî şahsiyetinin oluşmasında almış olduğu eğitimin ve yetiştiği çevrenin etkisini görmek ve onun kültürünün şekillenmesindeki etkilerini ortaya çıkarmaktır. Pozitif ilimlere bakışını özellikle de felsefeye yaklaşımını ortaya koymaktır. Ayrıca bu araştırmanın hedefi Ebû Hayyân'ın şahsından hareketle o dönemde Endülüs bölgesinde pozitif ilimlerin İslâmî ilimler arasındaki yerinin tespitine matuftur.

Anahtar Kelimeler: Ebû Hayyân, Tefsir, Felsefe.

Abstract: In this study, we will briefly discuss the life of Abû Hayyân al-Andalusî, his scientific education, his teachers, his students, his works and his trial with philosophy as a commentator. Our aim is to see the effect of the education that the author received on the formation of his scientific personality and the environment he grew up in, and to reveal the effects of these on the shaping of his culture. Our aim is to reveal the perspective of the researcher on positive sciences, especially his approach to philosophy. In addition, the aim of this research is to determine the place of positive sciences among Islamic sciences in the Andalusia region at that time, based on the person of Abu Hayyân.

Keywords: Abu Hayyan, Tafsir, Philosophy.

1. Hayatı

1.1. Doğumu

Tam adı Esîruddîn Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân en-Nifzî el-Ceyyânî el-Gırnâtî el-Endelüsî el-Mısırî olan müfessir, hicri 654 yılında Şevvâl ayının sonlarında Gırnata'da Muthaşâriş denilen yerde doğmuştur. (Ebû Hayyân, 1993: 1/31-32; Makkarî, 1968: II/535).

Ebû Hayyân, hâfız, müfessir, dilci ve aynı zamanda iyi bir kıraatçidir. Kendi döneminde “nahivcilerin hocası” ünvanını almıştır. Araplar onun için “hüccet” yani kendisine dil konusunda müracaat edilen bir rehber demişlerdir. Aynı zamanda Mısır diyarının âlimlerindendir.

Müfessir çok nâdir kullanılan bir künye olan Ebû Hayyân künyesiyle o kadar meşhur olmuştur ki neden bu künye ile anılır olduğu merak edilmiştir. Bu bağlamda Ebû Hayyân, “*birbirinize lakap takmayın*”¹ âyetinin tefsirinde künye ile anılmanın faziletini zikretmiş, bizzat kendi künyesine işaret etmiş ve daha sonra da şöyle demiştir: “Özellikle kişinin yaşadığı kendi asrında ona verilmiş olan künyeye başkaları ortak olmayacak tarzda bilinmeyen yani çok kullanılmayan bir künye olursa bu künye sebebiyle o kişinin ismi her tarafta dolaşır ve onun haberleri dostları tarafından yayılır. İşte benim Ebû Hayyân künyemin meşhur olduğu gibi. Şayet benim künyem çoğu kişi hakkında kullanılan Ebu Abdillah ya da Ebu Bekr gibi ortak bir künye olsaydı böyle bir şöhretle meşhur olmazdım” (Ebû Hayyân, 1993: I/27).

1.2. Gençliği ve Yetiştirilmesi

Hiç şüphesiz bir insanın hayatının şekillenmesinde ilmî mirasın ve yaşadığı çevrenin çok büyük bir etkisi vardır. Bu her iki unsur da kişinin şahsiyetinin oluşmasında çok önemli faktörlerdendir. Ebû Hayyân’ın yetişmesinde her iki etkenin de oldukça önemli şeyler sağladığını görmekteyiz. İlk etki onun ilmi bir soydan veraset almış olmasıdır. Zira Ebû Hayyân’ın babası tefsir âlimlerinden olan bir zattır. Kendisi buna Kehf sûresinin tefsirinde değinmektedir. İkincisi Ebû Hayyân’ın yetişmesinde yaşadığı ilim çevresi ona çok şey katmıştır. Onun aklî gelişimi ve tefekkür dünyasında bu ilmi çevrenin etkisi büyüktür. Olgunlaşıp gençlik çağına ulaştığında ilmi çevrenin ileri seviyesinden nasibini almıştır. Muhtelif mekanlarda ilim halkalarına katılmıştır. Bu ilim halkalarında lügat, nahiv, sarf, hadis, tefsir, kıraat, fıkıh, usûl, edebiyat ve diğer ilimler okutulmakta ve hararetli müzakereler, tartışmalar yapılmaktaydı. İşte müfessir Ebû Hayyân bu ilim çevresinin gölgesinde yetişti. İlmî havayı teneffüs ederek büyüdü. Bu bağlamda Ebû Hayyân; Gırnata’da kıraat, nahiv, lügat ilimlerini okudu. Aynı şekilde Mâlaka, el-Meriyye, Cezîretü’l-Hadrâ ve Cebelü’l-Feth bölgelerinde birçok âlimden farklı dersler aldı (Makkarî, 1968: III/292).

Şüphesiz Gırnata, her branştan ilmin ve o ilmi okutan hocaların bir arada olduğu ilim merkeziydi. Lügat, nahiv, kıraat, hadis, tefsir ve benzeri ilimler konusunda Kurtuba, Mursiye, İşbiliye ve Endülüs’ün önde gelen diğer şehirlerinin konumu ne ise Gırnata’da

¹ Hucurât 49/11.

onlar gibi tam bir ilim merkezi idi. Bu çevre dünyada etrafına ilim ve kültür ışıkları saçan bir merkezdi. İşte büyük âlim Ebû Hayyân kendi dönemindeki çocuklar gibi hayatının ilk yaşlarında ilmi bu çevreden aldı. Çocukluğundan bu yana ilme olan isteği ve aşırı arzusu bu çevrede başladı. Etrafındaki emsallerinin ilim peşinde koşmalarını görüyor, bu durum onu harekete geçiriyor ve ilim talep etme konusunda bütün benliği ile bu işe sarılmaya vesile oluyordu. Böylece döneminin en büyük âlimlerinden dersler almaya başladı. Sadece Endülüs'teki alimlerle yetinmeyip çevresinde şöhretini duyduğu her alimden istifade etme çabası sergiliyordu. İbnü'l-Cezerî onun hakkında şöyle demiştir: "Ebû Hayyân ilk kıraat ilmine kendi beldesinde hicri 670 yılında Abdülhak b. Ali b. Abdillah el-Ensâri'den kıraat-i seb'a'yı/yedi kıraati okuyarak başlamıştır. Şevkânî de onun kıraat ilmini Endülüs hocalarından ifrat ve cem' usûlü ile (tek tek hatimle ve kıraatleri bir arada) okuduğunu ve oradaki hocalardan hadis dersleri dinlemiş olduğunu aktarmaktadır (Ebû Hayyân, 1993: 1/28-30).

Müfessir Ebû Hayyân kendi gençliği ve yetişmesi hakkında şöyle demektedir: "Ben temyiz çağımdan beri âlimlere talebe oldum. Fakihlerin arasına katıldım. Onların meclislerini gözettim. Onların nefeslerini teneffüs ettim. Onların yollarını kendime yol, fırkalarını arkadaş edindim. Ben gençliğimde bir imamdan başka bir imamın yanına geçiyordum. En zirvede olan âlimlerin mevkiine ulaşmak için durmadan yol alıyordum. Nice göğüslerde olan ilmi kendi sadırına yerleştirdim. Nice bilgenin yanındaki faydalı bilgileri kendi bilgime ekledim, nice imamlara âşina oldum, nice âlimlerden uzun süren dersler aldım. Gözlerin haset ettiği şeyleri duymaktan kulaklarımı uzak tutuyor, işitmek istemiyordum ve korunması gereken malı da ilim yolunda harcıyordum. Gölgeyi uzun bahçelerden yani ilmin gölgesinden faydalaniyor ve ilim bahçelerinin pınarından saf suyu yudumluyordum. İلمي sindire sindire en güzel kaynaklardan öğreniyordum. İlim adamlarının nurlarını alıyor ve çiçeklerini topluyordum. Onların sayfalarıyla/hayat aşamalarıyla yüzüm gülüyor, esintilerinden güzel kokular alıyordum. Onların saçılmış bilgilerini topluyordum. Tercihle buldukları fazlalıkları zapt ediyor, istisnalarını/istisna ettikleri şeyleri kayıt altına alıyordum. Kıymetli olanlarını da seçiyordum. Ben ilmi gündüzleri kendime saf dost, geceleri de sohbet arkadaşım edinmiştim. Çocukluk dönemine sıkışıp kalmış zamandan başka boşa geçen bir zamanım olmadı. Saba rüzgârı esintisine benzemeyen avutucu rüzgarlar gibi esiyordum. Hoşa giden ekose desenli ipeksi elbiselerden uzak, değersiz elbiseler giyiniyordum. Hayali sevinçleri, yaşanan lezzetlere tercih ediyordum. En güzel vakitlerim; iştahlı yemekler, arzulanan içecekler, görkemli giysiler, sevilen binitler, rahat sergiler, döşenmiş halılar ve ulu makamlar gibi âdi şehvetler peşinde koşmaktan alıkoyan ilim sevgisiyle dolu zamanlarımdı. Ben âlimlerin kapılarını kendime yastık, zeki insanların

örnekliklerini kendime maksat edinmiştim. Zifiri karanlık gecelerde ayaktaydım. Günlerin sıkıntılına/geçim zorluklarına sabrediyordum. İlimi, aileme, çocuklarıma ve dünya malına tercih etmiştim. İlim tahsil etmek için bir beldeden diğer bir beldeye yolculuklar yapıyordum (Ebû Hayyân, 1993: 1/19).

1.3. İlmî Şahsiyeti ve Kültürü

Ebû Hayyân'ın ilmî şahsiyeti konusunda İbn Merzûk el-Hatîb (ö. 781/1379) şöyle demiştir: “Ebû Hayyân Mısır diyarının nahivcilerinin imamıdır. Mansuriye medresesinde muhaddislerin şeyhi yani hocasıdır (Makkarî, 1968: 535). İbn Merzûk, Ebû Hayyân'dan hem kıraat okumuş hem de kendisinden kıraat dinlemiştir. Hocasının kendisine birçok şiir okuduğunu da sözlerine eklemiştir.

Onun ilmi hayatını niteleyen en önemli talebelerinden Safedî de şöyle demiştir:

“Ebû Hayyân çok çalıştı, istedi ve istediğini elde etti. Durmadan yazdı ve yazdıklarını kayıt altına aldı. Ben hocalarım arasında ondan daha çalışkan birisini görmedim. Çünkü ben onu sadece, ders dinletirken, ilimle iştigal ederken ve yazarken görüyordum. Bunun dışında onu başka bir halde görmedim” (Safedî, 2000: V/175). Aynı şekilde talebesi el-İsnevî de hocası hakkında şöyle demiştir: “Lehçesi çok düzgündü. İlim konusunda sağlam bir şekilde ve çok inceden inceye aşırı bir araştırmacıydı. Geç vakitlere kadar ilmi bir meşguliyetten diğerine geçen daima ilimle iştigal halindeydi” (İsnevî, 1981: 1/219).

Ebû Hayyân uzun hayatını ilim almak ve ilim öğretmekle, okumak ve okutmakla geçirmiştir. Mansûriye Kubbesi'nde tefsir ilminin ve Akmer Camii'nde de kıraatin başına geçmiştir. O insanları İbn Mâlik'in eserlerini okuma konusunda cesaretlendirmiştir. Onları okuma hususunda kendilerini teşvik etmiştir. O eserlerin kapalı yerlerini açıklamış, onlarla birlikte ilmin derinliklerine dalmış, kapalı olan yerleri açmıştır. Herkese Sibeveyhî'nin *el-Kitab* adlı eserini veya İbn Mâlik'in *et-Teshîl* adlı kitabını veyahut da diğer tasniflerini okutma konusunda bu işe sıkı bir şekilde sarılmıştır (Safedî, 1984: 280).

Ebû Hayyân'ın ilmî şahsiyeti ve kültürü hakkında yine önemli talebelerinden olan es-Safedî şöyle demiştir: “Sarf ve nahiv ilmüne gelince o, bu ikisinde de insanların önde gelen imamıydı/hocasıydı. O hayattayken dünyanın hiçbir köşesinde onunla beraber bu konuda başka bir isim zikredilmezdi. Hadis ve tefsirde eli çok uzundu/bu ilimlerde derin bir bilgiye sahipti. Aslî ve fer'i ilimlerde de öyleydi. Âlimlerin biyografileri, tabakâtları ve tarihi olaylar konusunda âlimdi. Özellikle de Mağrib ülkesi âlimleri, onların imâle, terhim/yumuşatma, terkîk/inceltme ve tefhim/kalın okuma gibi isimlerinin telaffuzu ve

zaptı konusunda uzmandı. Çünkü onlar Avrupa/Batı ülkelerine yakın olduklarından farklı telaffuzlar yapılmaktaydı. Onların isimleri de Avrupalıların dillerine yakındı. Lakapları da öyleydi. İşte Ebû Hayyân bütün bu farklılıkları çok iyi bilen, ayırt eden ve telaffuzunu gösteren bir hocaydı. Bu konuda bizim hocamız ez-Zehebî ona birçok sorular sormuş kendisi de o soruları cevaplamıştır” (Safedî, 1997: V/331).

Ebû Hayyân her ne kadar Arap dili ilminde alanında daha çok ün salmış ise de dirâset ve anlayış bakımından geniş ilim dünyasını kuşatan ilimlerde kendi döneminde Müslümanların en âlimi bir insandı. Hadis, fıkıh, kıraat ve rical ilminde derin bilgisi vardı. İmam Zehebî –Allah kendisine rahmet etsin– onun hakkında şöyle demiştir: “Onun Arapça konusundaki ilmi diğer sahip olduğu ilimleri örtmüş ve bilgisini unutturmuştur. Bu konuda herkesi mağlub etmiş ve kendinden önceki âlimlerin üst seviyesine çıkmıştır” (Zehebî, 1997: III/1472).

1.4. Mezhebi

İlk başlarda müfessir Ebû Hayyân'da Zâhiri mezhebinin etkisi olduğu görülmektedir. Nitekim İbn Hazm'ın *el-Muhallâ* adlı eserinin *el-Enveru'l-ecellî fi ihtisâri'l-muhallâ* isimli bir çalışma ile muhtasarını yapmıştır (Safedî, 2007: 281). Daha sonraları Şafii mezhebini benimsemiştir Şafii'nin izinden gidilmesini övgüyle dile getiren bir de şiir yazmıştır. Hocası Alemuddîn el-İrâkî ile Râfiî'nin *el-Muharrar* adlı eserini ve Nevevî'nin onun üzerine yapmış olduğu *el-Minhâc* adlı eserinin muhtasarını detaylıca araştırmıştır. Az bir kısmı müstesnâ *el-Minhâc*'ın çoğunu ezberlemiştir. Bu eser için *el-Celiyyü'l-vehhâc fi ihtisâri'l-minhâc* adında bir de muhtasar yazmıştır (Safedî, 1997: V/332).

Zehebî, Sübkî, İsnevî ve İbn Kâdî Şühbe gibi onun hâl tercemesini yazarlar kendisini Şafii mezhebine nispet etmişlerdir (Zehebî, 1997: III/1471; İsnevî, 1981: I/219; Şühbe, 1987: III/91). Ancak Hâfız İbn Hacer, Ebû'l-Bekâ'dan şu sözü nakletmiştir: “Ebû Hayyân Zâhirî mezhebi fikrini devam ettirmiştir. İbn Hacer, Ebû Hayyân'ın “bir kimsenin zihnine Zâhirî görüşü takılmış ise onu bırakması (Zâhirî mezhebinden dönmesi) imkansızdır” dediğini söylemiştir (Askalânî, 1967: IV/304).

Görünen o ki Ebû Hayyân'ın Zâhirî mezhebi ehline meyli vardır. Nitekim öğrencisi el-İsnevî'nin zikrettiği gibi ara sıra bunu da açıkça söylemektedir. Onun tefsir metodunda Zâhirî mezhebine olan meyli açık bir şekilde görülmektedir. İlk önce delilin gerektirdiği bir şekilde ve zâhiri anlama engel olacak ve başka bir manaya götürecek bir durum yoksa

zâhiri olan anlamı tercih etmesi bunun göstergesidir.² Hatta onun Zâhiriliğe meyli nahiv ilmine de sirayet etmiştir. Ebû Hayyân hakkında araştırma yapanlardan Dr. Hatice el-Hadîsî kitabında buna “Zâhiriyyetuhu fi’n-nahiv” şeklinde özel bir başlık ayırmıştır (el-Hadîsî, 1966: 387).

1.5. Hocaları

Ebû Hayyân ilim geleneğinde ilmin bir silsileden alınmasının çok önemli bir konu olduğuna inanmaktadır. Ona göre ilim kesinlikle bir hocadan alınması gerekmektedir. Nitekim İslâm’ın ilk ilim kaynağı olan Kur’an-ı Kerim bu yolla bizlere kadar gelmiştir. Hz. Peygamber Kur’an’ı Cebrâil vâsıtasıyla Allah’tan almıştır. Sahabe de onu Hz. Peygamber’den öğrenmiştir. Buna göre ilk muallim Hz. Peygamber’dir ve ilim sened zincirinin ilk halkası da O’dur. Tâbiûn da ilmi sahabeden almıştır. Tâbiundan sonraki ilim halkası da aynı şekilde ilmi birbirlerinden almak suretiyle devam ettirmişlerdir. Böylece ilmi aktaranların sened zinciri günümüze kadar bu şekilde gelmiştir. Dolayısıyla telakkî yani ilmin bir hocadan alınması ona göre ilim geleneğinin bir sünnetidir. Bu açıdan bakıldığında Ebû Hayyân’a göre ilk muallim telakkîdir. Tabii olarak da Hz. Muhammed’dir. Telakkînin önemli olduğunu vurgulamak için Ebû Hayyân Arapça bir kaside yazmıştır (İbnü’l-İmâd, 1995: VII/60).

Ebû Hayyân şöyle demiştir: “Benim ders aldığım kişilerin sayısı dört yüz elli şahıstır. Bana icâzet verenlere gelince gerçekten onların sayısı oldukça çoktur” (Makkarî, 1968: II/552). Ona icâzet verenlerin sayısı bini aşmaktadır (Makkarî, 1968: II/552). Ebû Hayyân bunu *et-Tibyân fîmen ravâ anhu Ebû Hayyân* adlı kitabında zikretmiştir (Şühbe: III/91; Makkarî, II/560). Onun en meşhur hocalarından bazılarını şu şekilde zikredebiliriz:

1. Ebû Ca’fer Ahmed b. İbrahim b. ez-Zübeyr es-Sekafî (ö. 708). Kendisinden Sibeveyhî’nin *el-Kitâb* adlı eserini okumuştur. Zemahşerî’nin *el-Keşşâf*’ını ve bu iki eser dışında başka kitapları da okumuştur (Ebû Hayyân, 1993: I/14, 25).
2. Ebû Tâhir İsmail b. Hîbetullah b. Alî el-Melîcî (ö. 680). Bu zât onun kıraat hocalarındandır (Makkarî, 1968: II/560).
3. İbnü’n-Nakîb olarak tanınmış olan Muhammed b. Süleyman el-Belhî (ö. h. 698).
4. Bahâuddîn Muhammed b. İbrahim b. Ebî Nasr b. en-Nehhâs eş-Şâfî (ö. h. 698).

² Ebû Hayyân bu duruma kendisi bizzat işaret etmiştir. Nitekim bu metod onun tefsirinde açıkça görülmektedir. Bkz. *el-Bahru’l-muhîr, Mukaddime*, s. 10.

Ebû Hayyân bu hocasından Sibeveyhî'nin bütün kitaplarını okumuştur (İbnü'l-Hatîb, 1977: III/465; Safedî, 2000: V/176).

5. İbnü'n-Nâzır el-Hâfız en-Nahvî olarak tanınan el-Huseyn b. Abdi'l-Azîz b. Muhammed b. Abdi'l-Azîz b. Muhammed el-İmam Ebû Alî b. Ebi'l-Ahves el-Kureşî el-Fehrî el-Gırnâtî (ö. 679).

Bernâmeç, *Müselâat* ve *Erbeûn* adlı eserleri vardır ki Ebû Hayyân bunları kendisinden ders olarak almıştır. Nitekim Ebû Hayyân eserinin mukaddimesinde benim İbn Atıyye'nin tefsirinden yaptığım nakiller el-Kâdî el-İmam Ebû Alî el-Huseyn b. Abdi'l-Azîz b. Ebi'l-Ahves el-Kureşî'nin bana haber verdikleridir diyerek bu hocasına işaret etmiştir.

6. Alî b. Muhammed b. Abdirrahim el-Haşnî el-Übbezî Ebü'l-Hasen (ö. 680).

Ebu Hayyân *en-Nudâr* adlı eserinde şöyle demiştir: "Arap dilini ezberleyenlerden en iyi ezberi olanı onu gördüm. Sibeveyhî'nin *el-Kitâb*'ni ezberler okurdu. İlimde çok ileri seviyede bir imam olmasına nazaran oldukça fakir birisiydi. Kayseriye Camii İmam-Hatipliğine tayin edildi ve böylece onun ilmi malumatı/ünü yayılmış oldu. Bir gün ben el-Übbezî'nin de hazır olduğu bir vakitte "Fakih Ebû İshâk İbrahim b. Züheyr'e nahvin tanımını sordum o da: Nahvin tanımını işte şu hocadır" cevabını verdi" (Ebû Hayyân, 2010: I/33)

7. Muhammed b. Alî b. Yûsuf el-Allâme Radiyyüddîn Ebû Abdillâh el-Ensârî eş-Şâtîbî el-Lüğavî (ö. 684)

8. Muhammed b. İbrahim b. Muhammed b. Ebî Nasr el-İmam Bahâuddîn b. en-Nehhâs el-Halebî en-Nahvî (ö. 698).

9. Muhammed b. Mustafa b. Zekeriyya b. Hoca b. Hasen ed-Derûkî es-Salğarî Fahrüddîn el-Hanefî en-Nahvî (ö. 723).

Ebû Hayyân onun hakkında şöyle demiştir: "Arapça konusunda alimdi. Bu ilmi kendisinden aldık. Aynı zamanda Türkçe ve Farsça dillerini de kelime ve terkip şeklinde biliyordu. Arapça ve Türkçe kasideleri vardır" (Süyutî, 2005: I/247).

10. Ahmed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf el-Fehrî el-Leyâlî el-Üstâz Ebû Ca'fer en-Nahvî el-Lüğavî el-Mukrî (ö. 791).

11. Ahmed b. Muhammed b. Mansur b. Ebi'l-Kâsım b. Muhtâr b. Ebî Bekr b. Ebî Bekr el-Cüzâmî el-İskenderânî el-Mâlikî el-Kâdî Nâsirüddîn Ebi'l-Abbâs b. el-Müneyyir (ö. 683).

12. İbn Ferah diye tanınan Abdullah b. Ebî Âmir Yahya b. Abdirrahman b. Ahmed b. Abdirrahman b. Rebi' el-Eş'arî el-Kurtubî Ebü'l-Kâsım (Süyutî, 2005: I/384).

13. el-Yüsr b. Abdillâh b. Muhammed b. Halef b. el-Yüsr b. Muhammed b. Abdillâh b. Mervân b. el-Yüsr b. el-Talîk ed-Dâhil el-Endelüsî İbn Habib Ebü'l-Huseyn Ebû Sehl el-Kuşeyrî el-Gırnâtî.

Ebû Hayyân kendisinden Nâfi' kıraatini okumuştur. Yine bu hocadan *el-Misbâh* adlı eserin tamamını okumuştur. Bunun dışında başka kitapları da kendisinden okumuştur (İbnü'l-Cezerî, 1970: II/385).

14. Abdülhak b. Alî b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilmelik Ebû Muhammed el-Gırnâtî (ö. 679).

Ebû Hayyân onun derslerine katılmış ve kendisinden istifade etmiştir. Kendisi şöyle demiştir: "Ben bu hocamdan yaklaşık yirmi hatimle kıraat-i sebâ'yı ifrat ve cem' usulü ile okudum. Kendisinden heceyi yani harflerin telaffuzunu öğrendim. Yaklaşık yedi yıl onun yanından ayrılmadım (İbnü'l-Cezerî, 1970: I/359).

15. Abdunnasîr b. Alî b. Yahyâ b. İsmail b. Mahlûf b. Nezâl b. Matrûh Ebû Muhammed el-Meryûtî el-Hemedânî (ö. 680).

Ebû Hayyân da kendisinden kıraat-i semânî/sekiz kıraati okumuştur. (İbnü'l-Cezerî, 1970: I/472)

16. Ya'kûb b. Bedrân b. Mansûr b. Bedrân et-Tekıyyu Ebû Yûsuf ed-Dımaşkî (ö. 688).

17. Halil b. Ebî Bekr b. Muhammed b. Sıddîk es-Safâ Ebü's-Safâ el-Merâğî el-Hanbelî (ö. 685).

1.6. Öğrencileri

Ebû Hayyân birçok talebe yetiştirmiştir. Yaşadığı dönemde kendisi imamların en büyüğü idi. Aynı zamanda ders verme ve talebe okutma konusunda da önde gelmekteydi. Ebû Hayyân'ın hocalığı ün yapmış ve İslam dünyasına yayılmıştı. Dolayısıyla dünyanın doğusu batısı her tarafından ilim almak için onun yanına gelen talebelerin sayısı oldukça çoktu. Bu yüzden Ebû Hayyân'dan ilim alan talebelerin sayılarını tam olarak tespit etmek oldukça güçtür. Ondan okuyup, onun ilminden istifade edip büyük âlim olan birçok talebesi vardır. Ömrünün tamamını, okumak, talebe okutmak ve eser yazmakla geçirmiştir. Onun en meşhur talebelerinden bazıları şunlardır:

1. Halîl b. Aybek es-Safedî (ö. h. 764).
2. Alî b. Abdi'l-Kâfî Takıyyuddîn Ebü'l-Hasen es-Sübkî (ö. 756).
3. Abdlevvâb b. Alî b. Abdi'l-Kâfî Tâcuddîn es-Sübkî (ö. 771).
4. Abdurrahim b. el-Hasen el-İsnevî (ö. 772).

5. Ahmed b. Yûsuf es-Semîn el-Halebî (ö. h. 756).
6. Ahmed b. Abdülkadir b. Mektûm (ö. 749).
7. Ahmed b. Alî b. Abdü'l-Kâfî b. Alî b. Temâm es-Sübkî el-Allâme Bahâuddîn Ebû Hâmid b. Şeyhu'l-İslâm Takıyyuddîn Ebü'l-Hasen (ö. 763) (Şevkânî, ts.: I/81).
8. Muhammed b. Abdi'l-Ber b. Yahyâ b. Alî b. Temâm Bahâuddîn Ebü'l-Bekâ es-Sübkî (ö. 777).
9. Abdullah b. Abdirrahmân b. Abdillâh b. Muhammed b. Muhammed b. Akîl el-Kureşî el-Hâşimî (ö. 766).
10. Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Muhammed b. Ebî Bekr b. Merzûk Ebû Badillâh el-Tilmisânî el-Acîsî (ö. 781).
11. Ahmed b. Abdülkadir b. Ahmed b. Mektûm b. Ahmed b. Muhammed b. Selîm Muhammed el-Kaysî Tâcüddîn Ebû Muhammed el-Hanefî (ö. 749).
12. Muhammed b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdi'd-Dâim el-Halebî Muhyiddîn (ö. 778).
13. İbn Ümmü Kâsım adıyla tanınan el-Hasen b. Kâsım b. Abdillâh b. Alî el-Murâdî el-Mısırî (ö. 747).
14. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Abdirrezzak el-Ğamârî el-Mısırî (ö. 782).
15. Ahmed b. Muhammed b. Abdu'l-Mu'tî b. Ahmed b. Abdi'l-Mu'tî b. Mekkî b. Tarrâd b. Huseyn b. Mahlûf b. Ebi'l-Fevâris b. Seyfü'l-İslâm b. Kays b. Sa'd b. Ubâde el-Ensârî el-Mekkî el-Maliki en-Nahvî Ebü'l-Abbâs (ö. 888).
16. Abdurrahman b. Ahmed b. Alî el-Vâsîtî (ö. 781).
17. Muhammed b. Mahmud b. Ahmed el-Bâbertî eş-Şeyh Ekmelüddîn el-Hanefî (ö. 786).
18. İbrahim b. Abdillâh b. Alî b. Yahyâ b. Halef el-Mukrî en-Nahvî Burhânuddîn el-Hukkerî (ö. 749).
19. Abdu'l-Müheymin b. Muhammed b. Abdi'l-Müheymin b. Muhammed b. Alî b. Muharrir b. Abdillâh el-Hadramî Ebû Muhammed (ö. 749).
20. Ahmed b. Sa'd b. Muhammed Ebü'l-Abbas el-Askerî el-Enderûşî es-Sûfî (ö. 756).
21. Alî b. Belbân el-Fârisî el-Emîr Alâuddin el-Hanefî (ö. 739).
22. Saîd b. Muhammed b. Saîd el-Meliyânî el-Mağribî el-Mâlikî en-Nahvî (ö. 701).
23. Ahmed b. Muhammed el-Feyyûmî (ö. 770).
24. İbrahim b. Muhammed b. İbrahim b. Ebi'l-Kâsım el-Kîsî el-Mâlikî el-Allâme Burhânuddîn Ebû İshak es-Sefâkusî (ö. 742).
25. Abdullah b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdillâh b. Hişâm el-Ensârî (ö. 761).
26. Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed b. Alî Ebû Abdillâh Muhyiddîn es-Sâiğ el-Ümevî (ö. 750).

27. İsmail b. Muhammed b. Alî b. Abdillâh b. Haniî el-Lahmî el-Gırnâtî Sirriyyuddîn Ebü'l-Velîd. Arap diline olan vukufiyeti ile ün saldı (ö. 761).

28. İbrahim b. Ahmed b. İsa b. Ömer Hâlid b. Abdülmühsin b. Nişvân el-İmam el-Kâdî Bedruddîn b. el-Haşşâb el-Mahzûmî el-Mısrî (ö. 764) (İbn Tağrîberdî, 1992: IX/288).

29. Ahmed b. Sa'd b. Muhammed b. Ahmed eş-Şeyh Diyâuddîn Ebü'l-Abbas el-Endakûnî el-Endelüsî (ö. 751).

30. Ebû Bekr b. Eyd Ğadiy b. Abdillâh eş-Şemsî.

31. Ahmed b. Muhammed b. Alî Ebü'l-Abbas el-Anâbî en-Nahvî (ö. 776).

32. İbrahim b. Ahmed b. Abdulvahid b. Abdülmümin b. Saîd b. Alvân b. Kâmil Ebû İshâk eş-Şâsî el-Cerîrî (ö. 800).

33. Ahmed b. Muhammed b. Yahyâ b. Nahle (ö. 732).

34. Abdurrahman b. Ebî Bekr b. Ebi'l-Abbas Ahmed b. Alî b. Ahmed b. Alî b. Seb' b. Mâlik en-Nenzî el-Kerkî eş-Şafiî (ö. 772).

35. Muhammed b. Ahmed b. Cabir el-Hivârî Ebû Abdillâh el-Endelüsî el-Mursî ed-Darîr (ö. 786).

1.7. Eserleri

Ebû Hayyân'ın ilim hayatı çok bereketli olmuştur. Dünyanın her tarafında ses getiren faydalı eserler bırakmıştır. O eserler insanlar arasında elden ele dolaşmış henüz kendisi hayattayken eserleri tanınmıştır. *Dürerü'l-kâmine*, IV/303 Nitekim et-Tâc es-Sübkî şöyle demiştir: "Ebû Hayyân kendisinden çokça istifade edilen bir hocaydı. Onun döneminde ilim ehli kendisinin imam ve önde olduğu hususunda ittifak etmişlerdir. Onun evlatları (öğrencileri) eserlerinin muhtasarlarını ezberlemişlerdir. Babaları (öncekiler) ise geniş olan eserlerini araştırmışlardır (Sübkî, Kahire: IX/279).

Ebû Hayyân'ın eserlerini şu şekilde vermek mümkündür:

A. Tefsir İlmine Dair Eserleri

1. *el-Bahru'l-muhît*. İleride bu tefsirle ilgili detaylı bilgi gelecektir.
2. *en-Nehru'l-mâd*. Bahru'l-muhît'in muhtasarıdır.

B. Kıraat İlmine Dair Eserleri

1. *el-'Ikdu'l-leâlî fi'l-kıraâtî's-seb'i'l-avâlî*. Ebû Hayyân bu eserini Şâtıbî'nin Kasîdesine uygun olarak aruz vezninde yazmıştır. Eser 1044 beyitten oluşmaktadır. Kıraat imamlarının ve râvilerinin isimleri remiz olmadan açık bir şekilde yazılmıştır.

2. *el-Hilelü'l-hâlliye fî esânidi'l-kıraâtî'l-âliye*.
3. *el-Mevridü'l-ğamru fî kiraeti Ebî Amr*.

4. *Takrîbü'n-nâî fî kîrâeti'l-Kisâî.*
5. *el-Müznü'l-hâmir fî kîrâeti İbn Âmir.*
6. *el-Esîr fî kîrâeti İbn Kesîr.*
7. *en-Nâfiu fî kîrâeti Nâfi'.*
8. *er-Remzetu fî kîrâeti Hamze.*
9. *er-Ravdu'l-bâsim fî kîrâeti Âsım.*
10. *Ğâyetü'l-matlûb fî kîrâeti Ya'kûb.*
11. *Kasîdetü'n-neyyirü'l-celiyyu fî kîrâeti Zeyd b. Alî.*

C. Fıkıh İlmine Dair Eserleri

1. *el-Vehhâc fî ihtisâri'l-minhâc.* İmâm Nevevî'nin *el-Minhâc* adlı eserine dair yazılmış muhtasar bir eserdir.
2. *el-Enveru'l-ecellî fî ihtisâri'l-muhallâ.*
3. *Mesâilü'rüşd fî tecrîdi mesâili nihâyeti İbn Rüşd.* Tamamlanmamış bir eseridir.
4. *el-A'lâm bi erkâni'l-İslâm.*

D. Lügat/Dil İlmine Dair Eserleri

1. *İthâfu'l-erîb bimâ fî'l-Kur'âni mine'l-ğarîb.*
2. *el-İrtidâu fi'l-fark beyne'd-dâd ve'z-zâ.*
3. *el-İdrâk lilisâni'l-Etrâk.* Türkçe öğrenmek isteyen yabancılar için yazılmış bir gramer kitabıdır.
4. *el-Ef'âl fî lisâni't-Türk.*
5. *Zehvü'l-melik fi nahvi't-Türk.*
6. *Mantıku'l-hurs fî lisâni'l-Furs.*
7. *Cilâü'l-ğabeş fî lisâni'l-Habeş.*
8. *el-Mahbûr fî lisâni'l-yehmûr.*

E. Nahiv İlmine Dair Eserleri

1. *et-Tezkire.*
2. *eş-Şüzâ fî mes'eleti kezâ.* İbn Hişâm bu esere bir şerh yazmıştır.
3. *eş-Şezerât.*
4. *Ğâyetü'l-ihsân fî ilmi'l-lisân.*
5. *en-Nüketü'l-hisân fî şerhi ğâyeti'l-ihsân.*
6. *el-Kavlü'l-fasl fî ahkâmi'l-fasl.*
7. *el-Lemhatü'l-bedriyye fî ilmi'l-Arabiyye.*

8. *Nihâyetü'l-a'râb fî ilmeyi't-ta'rîfi ve'l-i'râb*. Recez vezni ile yazılmış bir eser olup tamamlanmamıştır.

9. *Fadlû'n-nahv*.

10. *l'râbü'l-Kur'ân*.

11. *el-Hidâye fî'n-nahv*.

12. *el-Esfârü'l-mulahhas min kitâbi's-Saffâr*.

13. *et-Tecrîd li ahkâmi Sibeveyh*.

14. *et-Takrîb*.

15. *et-Tedrîb fî temsîli'l-mukarrib*.

16. *el-Mevfûr fî tahrîri ahkâmi İbn Usfûr*.

17. *el-Mübdî'*.

18. *et-Tekmîl şerhu't-teshîl*.

19. *et-Tezyîl ve't-tekmîl şerhu't-teshîl*.

20. *et-Tenhîlü'l-mulahhas min şerhi't-teshîl*.

21. *el-İrtişâfü'd-darab min lisâni'l-'Arab*.

22. *Menhecü's-sâlik ilâ elfiyeti'b-ni Mâlik*.

1.12. Ölümü

Ebû Hayyân, Kahire'de Bâbü'l-Bahr denilen yerin dışında yer alan evinde hicri 745 yılı Safer ayı cumartesi günü ikindiden sonra vefat etmiştir. Ertesi gün Bâbü'n-Nasr dışında yer alan Sûfî Mezarlığı'na defnedilmiştir. Rebû'l-âhir ayında onun için Dımaşk'ta Emevî Camii'nde giyabi cenaze namazı kılınmıştır (İsnevî, 1981: I/219).

Makkarî şöyle demiştir: “Mağrib ehlinin çoğunun söylemiş olduğu Ebû Hayyân'ın 743 yılında öldüğü sözü zahiren doğru bir söz değildir. Çünkü doğu halkı/ilim ehli bunu daha iyi bilmektedir. Zira onların yanında vefat etmiştir. Dolayısıyla doğru olan ve doğu ehli tarafından kabul edilen daha önce verilmiş olan 745 tarihidir.” Allah en iyi bilendir (Makkarî, 1968: II/563).

2. Müfessir Ebû Hayyân'ın Felsefeyle İmtihanı

Ebû Hayyân'ın yetiştiği dönemde Endülüs ulemâsı ve halkı felsefe, mantık, kelam, astronomi ve benzeri aklî ilimlerden hiç hoşlanmazlardı. Bu ilimlerle çok az kişi iştigal ederdi. Hatta onların bu ilimlerle meşguliyetleri de gizliden gizliye olurdu, açıkça bunu söyleyemezlerdi. Zira o dönemde bu ilimlerle ilgilenenlerin Endülüs kültüründe çok kötü bir konumu vardı. Hatta bu ilimlerle meşgul olanlara zındık ismini vermişlerdi. Bu ilimlerle ilgilenenleri kafirlikle itham etmekteydiler. Nihayet felsefe ve benzeri ilimleri okuyanları hâkime şikâyet edip onların derin zindanlara atılmalarına vesile oluyordular.

Özellikle de hadis ve fıkıh âlimlerinden belli bir şöhrete kavuşmuş olan ilim adamlarını karalayıp dönemin yöneticilerine ve hakimlerine şikâyet ederek kötü (felsefe ve benzeri) ilimlerle meşgul olduklarını ve bidat çıkardıklarını ileri sürüp cezalandırılmalarını istiyorlardı. Dolayısıyla fıkıh ve hadis alanında uzman olan ilim adamlarının yöneticiler nezdinde büyük bir itibarları vardı. Onlar da bu nüfuzlarını kullanarak felsefe, mantık ve benzeri pozitif ilimleri daima yöneticilerin huzurunda kötüleyip bu ilimlerle meşgul olanları bid'at ehli olarak niteliyorlardı (Ebû Hayyân, 1993: 1/54). O dönemde bu ilimlere karşı tepkinin sebebine işaret olması bakımından şu bilgilere yer vermek faydalı olacaktır:

“Endülüs'te en az gelişme gösteren İslâmî ilim kelâm olmuştur. Bunun sebebi, Doğu'da ortaya çıkan kelâmî meseleler ve bu meseleler etrafında gelişen tartışmaları asla müsamaha ile karşılamayan Mâlikî mezhebinin Endülüs'te sağladığı mutlak hâkimiyettir. Bununla beraber tahsillerini Doğu'da yapan bazı talebeler vasıtasıyla bir kısım Mu'tezilî fikirlerin, bu arada Bâkılânî, İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî ve Gazzâlî'nin kelâma dair eserlerinin Endülüs'e sızması mümkün olabilmiştir”; “Endülüslü fukahanın büyük bir kısmı ve onların tesirinde kalan halk aslında felsefe ile uğraşmaya pek iyi gözle bakmıyorlardı. Başta bulunan bazı idareciler de zaman zaman siyasî endişelerle benzeri tavırlar sergiliyor, hatta felsefeyle uğraşanları cezalandırma ve felsefî eserleri yaktırma yoluna gidebiliyorlardı. Buna rağmen Endülüs'te IX. yüzyıldan itibaren gizlilik içinde de olsa bazı felsefî gruplar teşekkül etmeye başladı.”³

Endülüs bölgesinin önemli âlimlerinden olan İbn Hazm da (ö. 456/1064) bu bölgede ilim adamlarının ve diğer insanların felsefe ve mantık ilmine iyi bakmadıklarını dile getirmiştir. Onlara göre felsefe ve mantık ilminin şer'i ilimlere aykırı olduğu düşüncesi hâkimdi. (İbn Hazm, Takrîb, 1983: 115–116). Hatta İbn Hazm mantıkla ilgili eserini te'lîf ettiği esnada zulüm ve kötülük yapılır endişesiyle Kurtubâ'dan uzakta sürgün bir vaziyette, ailesinden ve çevresinden uzak bir coğrafyada bulunduğunu ve eserini orada yazdığını ifade etmiştir. (İbn Hazm, 200).

Ebû Hayyân, hocalarından almış olduğu eğitim doğrultusunda felsefe, mantık, kelam ve astronomi gibi pozitif ilimlerden uzak bir şekilde eğitim almış olduğundan hocalarının ve yetiştiği çevrenin etkisiyle o da bu ilimlerden nefret ediyordu. İlgi duyup okusa bile çok az bir okuma yapıyor ve bunu da gizli gizli yapıyordu. Zira daha önce de bahsettiğimiz gibi bu ilimlerle meşgul olanlar Endülüs toplumu tarafından kabul

³ Mehmet Özdemir, “Endülüs”, İstanbul 1995, XI/225–232.

görmüyor, zındıklık ve kafirlikle itham ediliyorlardı. Hatta dönemin hâkimlerine ve yöneticilerine şikâyet edip cezalandırılmalarını sağlıyorlardı. Ebû Hayyân da bunun farkındaydı. Nitekim onun hayatına yer veren eserler, kendisinin sahih bir inanç üzere yetişmesinde, o dönemde kıraat, tefsir ve hadis ilmine bağlı kalarak eğitim almış olmasını ve batıl inançlarla uğraşan çevreden uzak kalmasının büyük bir etkisi olduğunu belirtmişlerdir. Bu konuda Hâfız İbn Hacer onun akidesi hakkında şöyle demiştir: “İnancında çok sâdık, delillere bağlı, felsefenin bid’atlerinden uzak, Mu’tezile ve tecsime (Mücessime’ye) ait görüşlerden selâmette bir fikir ile sarsılmayan bir inancı vardı. Selefin yolundan giderdi” (Askalanî, 1967: V/73).

Ebû Hayyân’ın Endülüs’ten çıkmasının sebebi olarak kendisiyle hocası Ebû Ca’fer b. Tabba’ arasında yaşanan kötü bir hadise olduğu söylenmektedir. Ebû Hayyân’ın ondan okuduğu dönemde kendisine karşı çokça itirazlarda bulunduğu, bundan dolayı aralarında kötülük yaşandığı şeklinde bilgilere yer verilmiştir. Gençliğinin vermiş olduğu hiddetle onun da bu yolculuk işine girdiği belirtilmiştir (Makkarî, 1968: III/583). Bazı kaynaklarda ise yaşanan bu tatsız olayın kendisi ile yine hocalarından olan Ebû Ca’fer İbnü’z-Zübeyr arasında olduğu bilgisi yer almaktadır. Ancak konuyla ilgili olarak İbn Hacer, Ebû Ca’fer İbnü’z-Zübeyr ile bu ihtilafın yaşanmış olmasını çok uzak bir ihtimal olarak görmektedir. Çünkü Ebû Hayyân’ın o hocasına karşı büyük bir sevgisinin olduğunu ve ondan çokça istifade ettiğini belirtmiştir. Dolayısıyla yaşanan bu kötü hadisenin kendisiyle hocası Ebû Ca’fer b. Tabba’ arasında olmuş olmasının vakiya daha uygun olduğunu zikretmektedir. Ona göre İbnü’z-Zübeyr’in künyesinin de Ebû Ca’fer olması bu hataya düşüldüğünü göstermektedir (İbnü’l-Hatîb, Kahire: 1977, III/46). Nitekim Makkarî, Ebû Hayyân’ın *el-İlma’ fî ifsâdi icâzeti İbn Tabba’* adlı bir eser yazdığını nakletmiştir (Makkarî, 1968: III/583).

Bize göre Ebû Hayyân’ı sefere çıkararak ve cesaretlendiren başka bir sebep vardır ki onu da İmam Süyûtî nakletmiştir. O şöyle demiştir:

“Ben onun ilme başlaması, ilimle meşguliyeti, hocaları ve yolculuklarından bahsettiği *en-Nudâr* adlı eserinde şunu gördüm: “Onun hocalarından bazıları (muhtemelen en başta Ebû Ca’fer et-Tabba’ gelmektedir) mantık, felsefe, matematik, hendese, geometri ve tabii (fen ilimleri, aklî) ilimler derslerini öğretmek için zeki talebelere bir grup oluşturmak istemişler. Bu konuda da dönemin sultanına müracaat edip bu öğrencilerin, masraflarını karşılamasını talep etmişler. Bu istekte bulunan hocası (büyük bir ihtimalle Ebû Ca’fer et-Tabba’ dir. Zira konuya yer veren eserler bu hususta açık bir isim zikretmemektedirler) “kendisinin yaşlandığını, bu ilimleri öğretmeleri ve gelecek nesillere aktarmaları için zeki talebelere ihtiyacı olduğunu ve bunu

desteklemesini sultana iletmış. Böylelikle de sultana bir faydalarının dokunacağını belirtmiş. Bunu duyan Ebû Hayyân hocasının kendisine işaret ettiğini anlamış. Ancak Ebû Hayyân almış olduğu eğitim disiplini açısından ve de bu ilimlere sıcak bakmadığı gibi çevresinden de büyük bir tepkiyle karşılaşacağını bildiği için hocasının bu talebini kabul etmemiş. Hocası da kendisini sultana şikâyet edip onu cezalandırmasını istemiş. Durumdan haberdar olan Ebû Hayyân gizlenmiş ve bir gece fırsatını bulunca deniz yolu ile doğuya doğru sefere çıkmıştır. Konuyla ilgili Ebû Hayyân hayat hikayesinde şöyle demiştir: “Benim bu kişilerden (âlimlerden olmam için) işaret verildi. Bana iyi bir maaş, güzel elbiseler ve yardımlar teklif edildi. Ben de bunu reddettim ve buna zorlanırım endişesiyle hemen yolculuğa çıktım. İşte sen benim halimi görüyorsun o dönemde Endülüs'te felsefe öğrenmek mekruh ve çirkin bir iş olarak görülürken ben bu ilmi nasıl öğrenebilirdim. Çok az sayıda kişi bu ilmi okuyordu. (Süyûtî, 2005: 1/281).

Nihayet Ebû Hayyân, hocası İbn Tabba' ile olan tartışması ve bazı nedenlerden ötürü kendi bölgesinden çıkmaya karar vermiş ve bunu gerçekleştirmiştir. Her ne kadar sultandan bakımı konusunda iyilik görmesi ve ona yakınlığı bilinse de Ebû Hayyân'ın hicri 679'lu yılların başında Endülüs'ten çıkmış olduğu görülmektedir. Hac görevini yaptıktan sonra da Kahire'yi kendisine vatan edinmiştir. Ebû Hayyân bu konuda kendisi şöyle demiştir:

“(İlim için) bir beldeden diğer beldeye yolculuklar yapıyordum. Nihayet (yolculuk değneğimi) Mısır'a attım/Mısır'da kalmaya karar verdim ve artık (benim için) Abbâdan'dan öte bir yurt yok dedim. Burası yeryüzünün/dünyanın doğusu ve batısıdır. Oranın güneşi buradan doğup batmaktadır. İslâm'ın öz beldesi ve seçkinlerin karar kıldığı bir yerdir. Ben de oradaki marifeti/ilim kültürünü ortaya çıkarmak, ilim adamlarını/hikmet sahiplerini takdim etmek, oradaki kötülükleri ıslah etmek ve faziletli kişilerle arkadaş olmak için orada kaldım. Eserlerimi burada tasnif ettim ve yazdım. İşte te'lif ettiğim bu kitap –ki onun vesilesiyle beni ilahların Rabbin'e yaklaştırmasını, önümde bir nur kılmasını ve cehennem ateşine perde olup havuz gibi dolup taşmasını ümit ediyorum– da oranın bereketidir. Hiçbir kimse için/başka bir amaçla ben bunu tasnif etmedim. Allah'ın rızasını kazanmak dışında başka bir muradım olmadı. Sırf Allah'ın Kitâbı'nın anlamları (ortaya çıkması) için kendime arkadaş edindim. Zira arkadaş edinileceklerin en faziletlisi ve gecenin karanlığı kas katı kesildiğinde, zifiri karanlık her tarafı kuşattığında sohbet arkadaşım odur” (Abdulmevcûd, 1993: 1/8–9).

Ebû Hayyân'ın Endülüs'ten ilk çıktığı tarih konusunda da farklı rivayetler vardır. Hicri 677 yılında çıktığını söyleyenler olduğu gibi bu tarihin hemen ilk günlerinde çıktığını ileri

sürenler de olmuştur. Makkarî ise Ebû Hayyân'ın Endülüs'ten 679 yılında çıktığını belirtmiş ve şöyle demiştir:

“Ebû Hayyân Endülüs'ten çıktığında aslında onun kafasında kalacağı herhangi belli bir yer yoktu. Bilakis şehir şehir dolaştı. Gittiği her yerde oranın meşhur âlimlerinden dersler dinledi. Daha iyi âlimleri bulabilmek için arayışını sürdürdü. Buna göre Ebû Hayyân'ın seyahat ettiği yerleri kısaca şu şekilde zikredebiliriz. Tûnus, İskenderiye, Şâm, Sûdân ve Mısır. Nitekim Mısır'da kalmaya karar vermiş ve oraya yerleşmiştir. Onun hicri 710'lu yılların sonları Sultan Mansur Kalâvun'un evladı Melik Nâsır Muhammed b. Kalâvun devleti döneminde Sultan Mansur Kubbesi'nde tefsir ilmine intisab etmiş olması *el-Bahru'l-muhî'ti* yazmasına yardım etmiştir. O dönemde Ebû Hayyân 57. yaş yılının sonlarındaydı. Tefsir ilminin âlet kısmına iyice hâkim olmuştu. Tefsire ulaştıracak diğer ilimlerde de iyice derinleşmişti (Abdulmevcûd, 1993: 1/13-17).

Ebû Hayyân, felsefe ve mantık gibi ilimlerin öğrenilmesinin kendi yetiştiği çevrede hoş karşılanmadığını belirtirken kendisinin de bu ilimleri öğrenme konusunda hevesli olduğuna dair bir şeyden de bahsetmemiştir. Hatta kendisi de bu ilimlerle meşgul olmayı hoş karşılamadığını eserinde ortaya koymuştur. Onun bu konuyla ilgili görüşlerini Yûnus sûresi 27. âyetin tefsirini yaptığı esnada öğrenmiş bulunmaktayız. Ebû Hayyân'ın yorumuna geçmeden önce âyetin meâlini vermek faydalı olacaktır.

Kötü işler yapmış olanlara gelince, bir kötülüğün cezası misliyledir ve onları bir zillet kaplayacaktır. Onları Allah'(ın azabın)dan koruyacak hiçbir kimse de yoktur. Sanki yüzleri, karanlık geceden parçalarla örtülmüştür. İşte onlar cehennemliklerdir. Onlar orada ebedî kalacaklardır.

Ebû Hayyân âyetle ilgili dil ve mana bakımından açıklamalarını yaptıktan sonra şöyle demiştir: “*Sanki yüzleri, karanlık geceden parçalarla örtülmüştür*” âyette geçen bu pasajla ilgili Râzî şöyle demiştir:

“Yüzleri karanlık peçeden örtülenler hakkında filozoflar onların cehalet karanlığı ve haktan sapmaları sebebiyle karanlıklar içinde kalanlar olduklarını söylemişlerdir.” Ebû Hayyân Râzî'nin konuyla ilgili bu görüşünü naklettikten sonra şöyle demiştir: “Bu adam eserinde (tefsirinde) filozoflardan çokça nakillerde bulunmuştur. Nitekim naklettiği bazı sözleri doğrudan filozoflara nispet etmiş, bazen de kendi açıklamalarını onların görüşleriyle desteklemiştir. Hatta o, filozofların İslâm ümmeti için yaratılmış (önemli) kişiler olduklarını söylemiştir. Halbuki onların hekim/filozof olarak değil sefihler ve cahiller olarak isimlendirilmeleri daha uygun düşmektedir.

Çünkü onlar peygamberlerin düşmanlarıdır. Onlar İslâm'a, Yahudi ve Hıristiyanlardan daha çok zarar vermektedirler.”

Ebû Hayyân bunları söyledikten sonra felsefeyle ilgilenmenin iyi bir şey olmadığı kanıtlamak için Hz. Peygamber'in, Hz. Ömer'i Tevrat'ı (bir rivâyette İncil'i) okumaktan nehyetmiş olmasını göstermektedir.⁴ Ebû Hayyân'a göre ilahi bir kitap olan Tevrat'ın okunması yasaklanmış ise felsefenin yasaklanması daha evladır. Ebû Hayyân daha sonra konuyla ilgili görüşlerini şu şekilde sürdürmüştür:

“Bu dönem (kendi dönemini kastediyor) ve bu dönemden kısa bir süre önce insanların çoğu felsefenin cehaletleriyle / safatalarıyla ilgilenmeye başladılar. Hatta bunu hikmet olarak adlandırdılar. Öyle ki felsefe okumamış olanları cahillikle itham ettiler ve felsefecilerin en kâmil insanlar olduklarını ileri sürdüler. Nihayet kendilerini felsefeyle ilgili kitapları okumaya adadılar. Hatta bu tür kişilerden öyleleriyle karşılaşırsın ki o kişi bir âyet ve bir hadis ezberlememiştir ama felsefecilerin kitaplarını ezbere bilmektedirler. Nitekim ben bir gün konuşmamda İbn-i Sînâ'nın bulunduğu konumdan aşağı bir derecede olduğunu (hatalarının olduğunu ve çok büyütülmemesi gerektiğini) söylemiştim de dinleyenlerden bazıları bana “nasıl olurda insanların en bilgini olan bir kimseyi cahillikle itham edersin?” demişlerdi. Rivâyete göre başkadı (kādılcemâa) Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ebi'l-Kâsım Ahmed b. Ebi'l-Velîd b. Rüşd'ün (ö. 520/1126) felsefecilerin makâlelerine ilgisi ortaya çıkınca Endülüs'te dönemin âlimleri kendisini Endülüs ve Mağrib meliki olan Mansûru'l-Muvahhidîn Ya'kûb b. Yûsuf b. Abdi'l-Mü'min b. Alî'ye şikâyet etmişlerdi. O da onu cezalandırmış, lanet etmiş, cemaatin önde gelen âlimlerinin huzurunda aşağılamıştı. Ebû Hayyân dönemin âlimlerinin felsefeyle ilgilenenlerin bertaraf edilmeleri için yöneticilere şiirler yazdıklarını dile getirmiş ve bu şiirlerin de o ilimleri okuyan âlimlerin kitaplarının yakılmalarını tavsiye ettiklerini yazmıştır.

⁴ Bir rivâyete göre Hz. Ömer, Ehl-i kitaptan aldığı deriye yazılmış bir kitapla (bir rivâyete göre de Arapça yazılmış Tevrat'la) Hz. Peygamber'in yanına gelmiş. Bunun üzerine Allah elçisi: “Ey Hattab'ın oğlu! Bu nedir? demiş. O da: “Ey Allah'ın elçisi, ilmimi artırmak için (Ehl-i kitaptan) istinsah ettiğim bir kitaptır cevabını vermiş. Bunun üzerine Allah elçisi çok kızmış ve onun da yüzü kızarmış. Bir müdet sonra namaz için mescide geçilmiş. Namazdan sonra Allah elçisi şöyle bir nasihatte bulunmuş: “Nefsim elinde olan Allah'a yemin ederim ki, ben size cevâmiu'l-kelim olan, öz bir kitapla ve bembeyaz, dupduru tertemiz bir hakikatle geldim. Ehl-i kitaptan bir şey sormayın. Çünkü, size söyleyecekleri bir gerçeği yalanlayabilir veya yanlış bir şeyi tasdik edebilirsiniz. Nefsim elinde olan Allah'a yemin ederim ki, eğer Musa şimdi aranızda yaşamış olsaydı, bana tabi olmaktan başka bir şey yapamazdı.” Bunun üzerine Hz. Ömer ayağa kalkmış ve “Ben Allah'ı rab, İslâm'ı din ve sizi de elçi olarak kabul ettim” demiştir. Bkz. Ebü'l-Hasen Nüreddin el-Heysemî, *Mecmau'z-Zevaid*, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, ts., I/173.

Ebû Hayyân ilim için çıktığı yolculuğunu Mısır'da noktlayıp oraya yerleşmeye karar verdikten sonra Endülüs ile bu bölgelerdeki eğitimin kıyaslamasını yapma fırsatı yakalamış ve bu konuda şöyle demiştir:

“Ben Mısır diyarına yerleştiğimde orada açıktan felsefenin bilinmeyenleri ile meşgul olan birçok kişi görüyordum. Bu durumu hiçbir kimsenin kınamaması da beni hayrete düşürüyordu. Çünkü biz Endülüs bölgesinde bundan sakındırılıyorduk ve bizden felsefeyi inkâr etmemiz isteniyordu. Nitekim mantıkla ilgili bir kitap satıldığı zaman da gizli olarak satılıyordu. Üstelik mantık şeklinde açık bir şekilde telaffuz etmeye kimse cesaret edemiyordu da onu **المفعول** şeklinde “el-mef'il” vezniyle söylüyorlardı. Hatta bizim yöneticimiz İbnü'l-Hakîm olarak tanınan Vezir el-Melik İbnü'l-Ahmer Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdirrahman, Endülüs'ten bana bir mektup yazdı ve hocalarımız için bir mantık kitabı satın almamı veya istinsâh etmemi istedi. Kendisi vezir olduğu halde bana yazdığı mektupta açıkça mantık kitabı şeklinde söylemeye cesaret edememişti. Onu kendi mektubunda **المفعول** “el-mef'il” şeklinde adlandırmıştı.

Sonuç

Yaşadığı dönemde çok önemli ilim adamlarından sayılan Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin yetiştirmiş olduğu talebeler ve yazmış olduğu eserlerle bunu ispatlamış olduğu görülmüştür. Hâfız, müfessir, muhaddis, şair, dilci ve aynı zamanda iyi bir kıraatçi olan müfessirin, döneminde nahivcilerin hocası ünvanını aldığı tespit edilmiştir. Aynı zamanda Mısır diyarının âlimlerinden olan Ebû Hayyân, Araplar arasında hüccet yani kendisine dil konusunda müracaat edilen bir rehber olduğu müsellemidir. Şöhreti her tarafa yayılan Ebû Hayyân'ın İslâm dünyasının her tarafından kendisinden ilim almaya gelen yüzlerce talebesi ve yetiştirdiği talebeler arasında kendisi gibi ilmî bakımdan yüksek dereceye ulaşanlar olmuştur. Bu bağlamda Ebû Hayyân'ın çok sayıda talebe yetiştirmiş olmasının yanı sıra elliye aşkın da eser yazmış olduğu görülmüştür.

Araştırmamız neticesinde Ebû Hayyân'ın yaşamış olduğu dönemde felsefe, mantık ve benzeri pozitif ilimlere iyi gözle bakılmadığı, bu ilimlerle uğraşanların bid'at çıkardıkları anlayışının hâkim olduğu sonucu ortaya çıkmıştır. Nitekim müfessir Ebû Hayyân'ın da almış olduğu ilmî disiplinin etkisi ve de çevre baskısıyla pozitif ilimleri okumadığı görülmüştür. Çok az da olsa mantık ve kelam dersleri almış olduğu ancak bunu ilerletemediği tespit edilmiştir. Hatta bu alandaki okumalarını da gizli olarak yaptığı anlaşılmıştır. Felsefe ve benzeri ilimleri tahsil etme konusunda hocasıyla kendisi arasında yaşanan tatsız bir olaydan ötürü memleketinden çıkmak zorunda kalmıştır. Mısır'a yerleştikten sonra felsefe, mantık ve benzeri ilimlerin açıktan okutulması ve bu alanda hararetle tartışmaların yaşanması kendisini hayrete düşürmüş ve bu hususta Endülüs

bölgesindeki baskıyı hatırlamıştır. Onun bu ilimlerden uzak durmasının en önemli sebepleri arasında almış olduğu eğitim metodunun etkili olduğu görülmüştür. Bunun yanı Endülüs toplumu tarafından felsefenin kabul görmüyor olması ve bu ilimleri tahsil edenlerin zındıklık ve kafirlikle itham ediliyor olması da onun felsefeden uzak durmasının sebepleri arasında olduğu sonucuna varılmıştır.

Kaynaklar

- Askalânî, İbn Hacer. (1967). ed-Dürerü'l-kâmine. Beyrut: Dâru'l-Cîl.
- Ebû Hayyân el-Endelüsî. Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf. Bahru'l-Muhît. (1993). thk. Abdulmevcûd ve Diğerleri. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Hatîce el-Hadîsî. (1966). Ebû Hayyân en-Nahvî. Bağdat: Mektebetü Nahda.
- Heysemî, Nüreddin. (t.y.). Mecmau'z-Zevaid. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf. (1970). Ğāyetü'n-Nihāye fî ṭabakāti'l-kurrā'. Beyrut.
- İbnü'l-Hatîb, Ebû Abdillâh Zü'l-vizâreteyn Lisânüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Saîd es-Selmânî el-Endelüsî. (1977). el-İḥâṭa fî aḥbâri (târîḫi) Ğirnâṭa. Kahire.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî. (1983). et-Takrîb li-haddi'l-manṭıḳ ve'l-medḥal ileyhi bi'l-elfâzi'l-âmmiyye ve'l-emşileti'l-fıḳhiyye. Beyrut.
- İbnü'l-İmâd, Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî el-Hanbelî. (1995). Şezerâtü'z-zeheb fî aḥbâri men zeheb. Beyrut.
- İbn Kâdî Şühbe, Ebü's-Sıdk Takıyyüddîn Ebû Bekr b. Ahmed b. Muhammed el-Esedî. (1987). Ṭabakätü's-Şâfi'iyye. nşr. Hâfız Abdülalîm Han. Beyrut.
- İbn Tağrîberdî, Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf. (1992). en-Nücümü'z-zâhire fî mülûki Mısr ve'l-kâhire. Beyrut.
- İsnevî. Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdürrahîm b. el-Hasen b. Alî el-Ümevî. (1981). Ṭabakätü's-Şâfi'iyye. nşr. Abdullah el-Cübûrî. Riyad.
- Makkarî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Kureşî. (1968). Nefḫu't-ṭıb min guşni'l-Endelüsi'r-raṭıb ve zıkrü vezîrihâ Lisâni'd-dîn İbni'l-Ḥaṭıb. Beyrut.
- es-Safedî, Ebü's-Safâ Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh. (2000). el-Vâfi bi'l-vefeyât. Beyrut: Dâru lhyâi't-Türâsi'l-Arabî.
- es-Safedî, Ebü's-Safâ Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh. (1984). Nektü'l-himyân fî nüketi'l-ımyân. nşr. Ahmed Zeki Bey. Medine.
- es-Safedî, Ebü's-Safâ Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh. (1997). A'yânü'l-aşr ve a'vânü'n-naşr. nşr. Ali Ebû Zeyd ve Diğerleri. Beyrut.
- Sübkî, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfi. (1992). Ṭabakätü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ. Kahire.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. (2005). Buğyetü'l-vu'ât fî ṭabakāti'l-lugaviyyîn ve'n-nühât. Beyrut.

- Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed. el-Bedrü't-ţâli' bi-meḥâsini men ba'de'l-ḳarni's-sâbi'. Kahire.
- Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed. (2000). el-Vâfi bi'l-vefeyât. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. (1997). Ma'rifetü'l-ḳurrâ'i'l-kibâr. Thk. Ahmed Han. Riyad.